

พหุวัฒนธรรมทางความเชื่อในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

Multi-Culture of Belief in Si Thep Historical Park

¹อริสา สายศรีโกศล, ²บุญร่วม คำเมืองแสน, ³ภูมิภัทร์ อรุณรัตน์

และ ⁴ณัฐนันท์ ศุกรสิงห์

¹Arisa Saisrikosol, ²Boonruam Khammuangsaen, ³Pumipach Arunratana,

and ⁴Nutthanin Souppornsingh

¹คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย,

¹Faculty of Religion and Philosophy, Mahamakut Buddhist University.

²บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย,

²Graduate School, Mahamakut Buddhist University.

^{3,4}นักวิชาการอิสระ

^{3,4}Independent Scholar.

¹Corresponding Author, E-mail: arisa.saisrikosol@gmail.com

Received: February 17, 2024; **Revised:** April 18, 2024; **Accepted:** April 22, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งศึกษาพหุวัฒนธรรมทางความเชื่อในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ซึ่งเป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นยุคของการติดต่อกับชุมชนภายนอกและในยุคที่เมืองศรีเทพเจริญรุ่งเรือง ทั้งสมัยทวารวดีและสมัยที่เขมรเข้ามาปกครอง ศรีเทพเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีกับวัฒนธรรมเขมรโบราณ ปัจจุบันเมืองแห่งนี้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ซึ่งมีโบราณสถานสำคัญที่จำแนกเป็น 2 กลุ่ม คือ โบราณสถานในเมืองและเมืองนอก โบราณสถานในเมืองมี 3 แห่ง คือ โบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ และโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง ส่วนโบราณสถานนอกเมืองมี 3 แห่ง คือ โบราณสถานเขาค้างนอก โบราณสถานปรางค์ฤๅษีและโบราณสถานเขามอรัตน์ โบราณสถานเหล่านี้เป็นแหล่งรวมวัฒนธรรมความเชื่อ ทั้งจากพุทธศาสนาแบบเถรวาทและมหายาน และศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนิกายไศวะ ความหลากหลายทางความเชื่อนี้ก่อให้เกิดความงามที่เป็นอัตลักษณ์ของเมืองศรีเทพที่ควรแก่การอนุรักษ์และศึกษาอย่างยิ่ง องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้ คือ 1) การได้แนวคิดด้านความเชื่อทางศาสนาที่เป็นวัฒนธรรมประเภทคตินิยม ซึ่งจำแนกเป็นลักษณะย่อยตามหลักพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู 2) การได้แนวคิดด้านโบราณสถานที่เป็นวัฒนธรรมประเภทวัตถุธรรม ซึ่งจำแนกเป็นลักษณะย่อยตามภูมิศาสตร์ที่เป็นพื้นที่ในเมืองและนอกเมืองที่มีความเชื่อมโยงกับความเชื่อทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

คำสำคัญ: พหุวัฒนธรรม; ความเชื่อ; อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

Abstract

This academic article focuses on studying the multi-culture of belief in Si Thep Historical Park which was an ancient significance city since prehistorical period. This period was communicative with adventive city. In addition, it was the prosperity era of Si Thep City which was spread both in Dvaravati period and the golden age of the Khmer Empire. The Si Thep City had relationship between Dvaravati culture and ancient Khmer culture. Nowadays, this city is the Si Thep Historical Park which have two ancient monuments: inside monuments and outside monuments. The inside monuments have three sites such as Khao Khlang Nai monument, Prang Si Thep monument, and Prang Song Phi Nong monument. The outside monuments have three sites such as Khao Khlang Nok monument, Prang Ruesi monument, and Khao Tamorat monument. All ancient monuments are multi-culture of belief from Theravada and Mahayana Buddhism, and Shaivism of Brahma-Hindu. The multi-culture of belief creates a unique beauty of Si Thep City where is worthy of conservation and further study. The body of knowledge gained from this study is found that 1) the concept of religious beliefs as a moral culture which is classified into sub-types according to the principles of Buddhism and Brahmin-Hinduism. 2) The concept of ancient monuments as a material culture which consists of geographic sub-areas such as inside and outside areas which are related to beliefs in both Buddhism and Brahmin-Hinduism.

Keywords: Multi-Culture; Belief; Si Thep Historical Park

บทนำ

“เมืองมะขามหวาน อุทยานน้ำหนาว ศรีเทพเมืองเก่า เขาค้ออนุสรณ์ นครพ่อขุนผาเมือง” เป็นคำขวัญเมืองเพชรบูรณ์ เมืองทางประวัติศาสตร์สำคัญของไทยและของโลก เนื่องจากการประชุมของคณะกรรมการมรดกโลก (World Heritage Committee) สมัยสามัญ ครั้งที่ 45 เมื่อวันที่ 19 กันยายน 2566 ณ กรุงริยาด ประเทศซาอุดีอาระเบีย ได้มีมติให้ขึ้นทะเบียนอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเป็นมรดกโลก ภายในอนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองมรดกโลกทางวัฒนธรรมและทางธรรมชาติ ค.ศ. 1972 (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) ขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก (UNESCO) โดยอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพถือเป็นมรดกโลกขององค์การยูเนสโกลำดับที่ 7 ของไทย (กระทรวงการต่างประเทศ, 2566) เมืองศรีเทพมีความสำคัญมาอย่างยาวนานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 5 ก่อนมาล่มสลายในพุทธศตวรรษที่ 18 จากการตรวจกรมชลเพชรบูรณ์และสำรวจอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย เมื่อปี พ.ศ. 2447 ทรงมีพระวินิจฉัยว่า เป็นเมืองโบราณร้างมีโบราณสถานและโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก จึงทรงเรียกเมืองนี้ว่า เมืองศรีเทพ ซึ่งน่าจะเป็นชื่อดังเดิมที่ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นเมืองวิเชียรบุรี ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งคำว่า วิเชียรบุรี มาจากความหมายของเขาลมอรัตน์หรือเขาแก้วที่เป็นสิ่งสำคัญของเมืองเพื่อนำมาเป็นมงคลนามของเมืองนี้แทน (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมดำรงราชานุภาพ, 2469) แต่ชาวบ้านในท้องถิ่นเรียกเมืองศรีเทพนี้ว่า เมืองอภัยสาส์ ตามคำของพระรุดงค์ (ธาดา สังข์ทอง, 2544) และในประกาศกรมศิลปากรเรื่อง กำหนดจำนวนโบราณสถานสำหรับชาติ (2478) เรียกเมือง

นี้ว่า เมืองศรีเทพหรือไพศาลี ปัจจุบันเมืองศรีเทพตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี มีอาณาบริเวณครอบคลุมพื้นที่ทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

ชาวชุมชนท้องถิ่นเมืองศรีเทพในปัจจุบันอพยพมาจากหลายจังหวัดในแถบตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ยโสธร ร้อยเอ็ด สกลนคร นครราชสีมา ฯลฯ และจังหวัดใกล้เคียงในภาคกลาง เช่น ลพบุรี นครสวรรค์ ฯลฯ โดยเริ่มมาอยู่อาศัยบริเวณรอบเมืองโบราณที่เป็นสถานที่รกร้างเมื่อประมาณ 70 ปีที่แล้ว แต่ไม่นิยมเข้าไปอยู่ในตัวเมืองโบราณ เนื่องจากเชื่อว่า เจ้าที่แรง หากใครเข้าไปอยู่จะเจ็บไข้ได้ป่วย สำหรับหมู่บ้านที่ตั้งอยู่รอบเมืองโบราณศรีเทพมี 4 หมู่บ้าน (สภาพ เศรษฐธรรม และคณะ, 2550; ธาดา สังข์ทอง, 2544) ได้แก่ 1) บ้านศรีเทพน้อย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก อายุเก่าแก่กว่าหมู่บ้านอื่น ชาวบ้านใช้ภาษาถิ่นไทยเดิมหรือไทยเบิ้ง 2) บ้านบึงนาจานและ 3) บ้านหลักเมือง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก เป็นหมู่บ้านใหญ่ที่มีประชากรหนาแน่น ส่วนใหญ่เป็นอพยพมาจากจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังมีวัฒนธรรมประเพณีและพูดภาษาท้องถิ่นอีสาน แต่ชาวบ้านบางส่วนอพยพมาจากจังหวัดลพบุรีและนครสวรรค์ 4) บ้านสระปรือ เป็นหมู่บ้านเกิดใหม่ประมาณ 50 ปีที่แล้ว โดยอพยพมาจากจังหวัดบุรีรัมย์ มหาสารคาม และนครราชสีมา

สำหรับชุมชนในใหญ่ที่มีความเกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพมากที่สุดในปัจจุบัน คือ ชุมชนบ้านบึงนาจานและบ้านหลักเมือง เพราะตั้งบ้านเรือนติดกับคูเมืองทางทิศตะวันตกเพื่ออาศัยแหล่งน้ำจากคูเมืองศรีเทพในการอุปโภคบริโภค ส่วนชุมชนบ้านศรีเทพน้อยและบ้านสระปรือเป็นชุมชนขนาดรองลงมาและตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเขตเมืองโบราณศรีเทพ ชาวบ้านเหล่านั้นนับถือพุทธศาสนาและเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักษ์รักษาเมืองศรีเทพ โดยเฉพาะเจ้าพ่อศรีเทพหรือผู้ครองเมืองศรีเทพในอดีต ซึ่งชาวบ้านจะทำพิธีบวงสรวงเป็นประจำทุกปีในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 อย่างไรก็ตาม ความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายในเมืองศรีเทพมีมาอย่างยาวนาน ซึ่งจากการขุดค้นภายในและภายนอกเมืองศรีเทพทำให้พบประเพณีการฝังศพมนุษย์และเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เช่น ภาชนะดินเผา พานดินเผา ขวานหินขัด ฯลฯ ซึ่งเป็นเหมือนจะฝังไว้ให้ผู้ตายนำไปใช้ในโลกหน้า นอกจากนี้ ยังพบประเพณีการฝังศพที่เปลี่ยนแปลงไป คือ การนำกระดูกใส่ในหม้อดินแล้วฝังดินไว้พร้อมกับข้าวของเครื่องใช้ ซึ่งประเพณีดังกล่าวค้นพบเฉพาะที่เมืองศรีเทพเท่านั้น (ธาดา สังข์ทอง, 2544) ประเพณีการฝังศพในลักษณะนี้ได้ค้นพบในเวลาต่อมาในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง คือ จังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ยโสธร และอุบลราชธานี อันแสดงให้เห็นถึงการเผยแพร่ทางวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณนี้ ความเชื่อดังกล่าวทำให้ผู้เขียนมีความสนใจที่จะศึกษาอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ โดยเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นพุทธศาสนาที่ได้รับวัฒนธรรมทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ในแถบภาคกลางของประเทศไทยสมัยนั้น และศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่ได้รับมาจากอาณาจักรเจนละซึ่งครอบคลุมอยู่ในประเทศกัมพูชา ประเทศลาวบางส่วนและดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยสมัยนั้น วัฒนธรรมทางด้านศาสนาของเมืองศรีเทพจึงเป็นลักษณะผสมกลมกลืนระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีกับวัฒนธรรมเจนละหรือเขมรโบราณ หากวัฒนธรรมใดรุ่งเรือง เมืองศรีเทพก็จะมีวัฒนธรรมสอดคล้องกับความเชื่อของชนชาตินั้น เฉพาะฉะนั้น บทความนี้จึงมุ่งศึกษาพหุวัฒนธรรมความเชื่อของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ตั้งแต่อดีตกระทั่งล่มสลายผ่านโบราณสถานที่ปรากฏเป็นร่องรอยความเชื่อเหล่านั้น โดยเฉพาะโบราณสถานที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

พัฒนาการทางพุทธวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพ

พัฒนาการทางพุทธวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพสามารถจำแนกเป็นชุมชนทางวัฒนธรรม 3 ชุมชนใหญ่ ดังนี้

1. วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม ยุคนี้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5-11 หรือประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว เป็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่มีสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมเรียบง่าย ปกครองในลักษณะ พ่อปกครองลูก เพาะปลูกข้าวและหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติ มีพิธีกรรมที่เชื่อมโยงกับธรรมชาติและการเล่น สังเวีย บวงสรวงวิญญานภูติผีปีศาจ ตลอดจนความเชื่อในเรื่องชีวิตหลังความตายหรือโลกหน้า การติดต่อระหว่างกลุ่มคนจะติดต่อกับกลุ่มชนใกล้เคียงเป็นหลัก กระทั่งในราวพุทธศตวรรษที่ 7-11 เป็นช่วงที่อารยธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะประเทศอินเดียที่มีบทบาทต่อชุมชนในแหลมอินโดจีน จึงทำให้เกิดรัฐใหม่ที่เป็นแหล่งรวมและเผยแพร่อารยธรรมอินเดียแก่ชุมชนในภูมิภาคนี้ สำหรับรัฐขนาดใหญ่ที่มีอำนาจในช่วงนั้น คือ อาณาจักรพุนัน ตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำโขง ในระยะนี้เป็นช่วงการติดต่อค้าขายของชาวอินเดียและชาวอาหรับ ที่กำลังเฟื่องฟู สินค้าจากภายนอกจึงกลายเป็นสิ่งต้องการของผู้คนอย่างมาก โดยเฉพาะสิ่งของที่นิยมอุทิศให้แก่ผู้ตาย มักเป็นเครื่องประดับหรือเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ลูกปัดหิน ลูกปัดแก้ว เครื่องประดับที่ทำมาจากเปลือกหอยทะเล ฯลฯ การเริ่มติดต่อกับชุมชนภายนอกนี้ได้มีอิทธิพลถึงเรื่องประเพณีความเชื่อที่เกี่ยวกับการฝังศพ เช่น การขุดพบหลุมโครงกระดูกที่เมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นการนำกระดูกคนตายใส่ในภาชนะพร้อมกับเครื่องประดับแล้วฝังแทนการฝังศพทั้งโครงที่ปฏิบัติมา (สถาพร เทียงธรรม และคณะ, 2550; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

2. วัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมสมัยนี้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 เป็นช่วงเวลาของชุมชนที่รับความเจริญและความเชื่อจากภายนอก จึงก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมจากชุมชนในระดับหมู่บ้านก็กลายเป็นชุมชนใหญ่และพัฒนาเป็นสังคมเมือง ลักษณะของคูเมืองและกำแพงเมืองจะสร้างเป็นเมืองแฝดซ้อนกันอยู่ สันนิษฐานว่า คงสร้างขึ้นต่างวาระกัน โดยสร้างเป็นเมืองรูปวงกลมอันเป็นลักษณะเมืองที่สร้างตามวัฒนธรรมทวารวดี และยังพบโบราณวัตถุโบราณสถานที่สำคัญ เช่น โบราณเขาคลังใน จารึกที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา ทั้งนิกายเถรวาทและมหายานที่เป็นอารยธรรมแบบทวารวดี โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 เมืองศรีเทพได้รับวัฒนธรรมทวารวดีซึ่งเป็นวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่แพร่เข้ามาจากกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมกับการแพร่เข้ามาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยเฉพาะการค้นพบเทวรูปที่มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 แต่ักพบเป็นส่วนน้อยและขาดหลักฐานทางโบราณคดีที่จะเชื่อมโยงว่าเกิดร่วมสมัยเดียวกัน จึงสันนิษฐานว่า คงเป็นโบราณสถานที่ถูกซ่อมใหม่และเปลี่ยนแปลงในสมัยต่อมา (สถาพร เทียงธรรม และคณะ, 2550; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

ภาพที่ 1 : ธรรมจักรวัฒนธรรมทวารวดี ด้านหน้าโบราณสถานเขาค้างใน (สุรชัย พุดชู, 2566)

3. วัฒนธรรมเขมร ในสมัยนี้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ช่วงเวลาที่อาณาจักรทวารวดีเริ่มเสื่อมลงในพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นเวลาเดียวกันที่อาณาจักรเขมรเข้มแข็งขึ้น อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรเริ่มเข้าไปครอบงำชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีเดิม เมืองศรีเทพจึงปรากฏศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 คือ ปรangkสองพี่น้องและปรangkศรีเทพ ตั้งอยู่ในตำแหน่งสำคัญกลางเมือง อันแสดงถึงการยอมรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมเขมรของผู้ปกครองสมัยนั้น ต่อมาได้พบหลักฐานการเปลี่ยนแปลงที่ปรangkทั้งสองแห่งนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อาจซ่อมหรือเปลี่ยนแปลงเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูให้เป็นวัดในพุทธศาสนามหายาน ในช่วงนี้สันนิษฐานว่า คงเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรเขมรราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 อันเป็นช่วงที่พุทธศาสนามหายานเป็นที่นับถืออย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม ในช่วงที่เมืองศรีเทพรับอารยธรรมเขมรนี้ได้มีการสร้างเมืองขยายออกไปทางทิศตะวันออก จึงปรากฏเป็นเมืองนอกที่มีลักษณะเป็นเมืองสี่เหลี่ยมตามวัฒนธรรมเขมร โดยตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองใน (สถาพร เทียงธรรม และคณะ, 2550; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

โบราณสถานสำคัญของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

เมืองศรีเทพเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ที่มีอายุประมาณ 700 ปี ซากโบราณสถานมากกว่า 100 แห่งกระจายอยู่ภายในเมือง เช่น โบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานปรangkศรีเทพ โบราณสถานปรangkสองพี่น้อง ฯลฯ และนอกเมืองศรีเทพทางทิศเหนือ เช่น โบราณสถานเขาค้างนอก โบราณสถานปรangkฤๅษี ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีโบราณสถานที่มีความสัมพันธ์กับเมืองประวัติศาสตร์ศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ห่างไกลจากเมืองศรีเทพประมาณ 20 กิโลเมตร ได้แก่ โบราณสถานเขาถมอรัตน์ โบราณสถานเขาค้างเกาะแก้ว ฯลฯ โบราณสถานเหล่านี้ส่วนใหญ่ก่อสร้างด้วยศิลาแลง เพราะเป็นวัสดุที่หาได้ง่ายทั้งภายในเมืองและพื้นที่ใกล้เคียง ตัวอาคารก่อสร้างด้วยอิฐ มีเครื่องประดับตกแต่งที่ทำด้วยหินทรายและปูนปั้น โบราณสถานที่พบมักเป็นศาสนสถานหรืออาคารที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ทางศาสนา หากจัดกลุ่มของโบราณสถานเหล่านี้สามารถจำแนกเป็น 2 กลุ่มตามยุคสมัยของศิลปะ (สถาพร เทียงธรรม, 2554) ดังนี้ 1) ศิลปะสมัยทวารวดี ซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่

12-16 ส่วนมากเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา ได้แก่ โบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานเขาค้างนอก โบราณสถานเขามอรัตน์ 2) ศิลปะสมัยเขมรโบราณหรือศิลปะลพบุรี ซึ่งมีอยู่ในช่วงศตวรรษที่ 16-17 โดยเป็นทั้งศาสนสถานในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แก่ โบราณสถานปรางค์ศรีเทพ โบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง โบราณสถานปรางฤๅษี โบราณสถานแต่ละแห่งมีความสำคัญ ดังนี้

1. โบราณสถานเขาค้างใน เป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางใจเมืองศรีเทพ เขาค้างในจึงเป็นศาสนสถานประจำเมืองศรีเทพในช่วงที่เมืองนี้เจริญอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี ชาวบ้านในระแวกนั้นเรียกโบราณสถานแห่งนี้ว่า เขาค้างใน เพราะจากสภาพก่อนการขุดค้นได้มีดินและต้นไม้ปกคลุมคล้ายภูเขา โดยคำว่า ค้าง มาจากความเชื่อของชาวบ้านที่เชื่อว่า เป็นสถานที่เก็บของมีค่าหรือคลังอาวุธสมัยโบราณ ส่วนคำว่า ใน มาจากการเรียกควบคู่กับโบราณสถานอีกองค์หนึ่งที่ตั้งอยู่ด้านนอกเมืองทางทิศเหนือ โดยโบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่ในเมืองจึงเรียกว่า เขาค้างใน ส่วนโบราณสถานอีกองค์ที่ตั้งอยู่นอกเมืองเรียกว่า เขาค้างนอก โบราณสถานเขาค้างในประกอบด้วยอาคารหลายหลัง ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนฐาน ส่วนใหญ่ก่อด้วยศิลาแดง โดยมีสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่เป็นประธาน ส่วนฐานมีขนาดกว้าง 28 เมตร ยาว 44 เมตร สูงประมาณ 12 เมตร แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีบันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก ด้านบนฐานอาคารในปัจจุบันยังมีร่องรอยปูนฉาบพื้นอยู่ทางด้านหน้า (ทางทิศตะวันออก) ส่วนด้านหลังมีหลุมลึกขอบเขตขนาดใหญ่ โดยเชื่อว่า ฐานของอาคารขนาดใหญ่น่าจะรองรับอาคารประธานประเภทสถูปเจดีย์ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานสิ่งเคารพตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ด้านหน้าเป็นลานกว้าง สำหรับประกอบพิธีกรรมหรือการบูชา ริมขอบลานทางด้านขวามีร่องรอยของฐานสิ่งก่อสร้างทำด้วยอิฐซึ่งอาจเป็นฐานของสถูปหรือวิหารขนาดเล็กซึ่งเหลืออยู่ 1 แห่ง แต่ขอบลานทางด้านซ้ายไม่ปรากฏ อาจเคยมีอยู่แต่พังทลายไป ส่วนฐานอาคารเท่าที่เหลืออยู่ หากเปรียบเทียบกับโบราณสถานในรูปแบบศิลปะทวารวดีแล้วมีลักษณะคล้ายคลึงกับโบราณสถานวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มีการประดับผนังเป็นแบบช่วงเสาเว้นเป็นระยะ ๆ ฉาบปูนและประดับลวดลายปูนปั้นเป็นแถวยาวในแต่ละชั้น เช่น แถวลายก้านขด แถวช่องสี่เหลี่ยมตามแนวยาวที่มีรูปคนแคะ สิ่ง ลิง ควายและช้างทำท่าแบกประดับเรียงเป็นแถว และยังพบลายประดับอื่น ๆ ตามแบบศิลปะทวารวดี เช่น ลายกรอบสี่เหลี่ยมเล็ก เรียงกันเป็นแถว ลักษณะการเจาะช่องมีประติมากรรมรูปคนแคะค้ำฐาน โบราณสถานดังกล่าว มีปรากฏที่โบราณสถานหลายแห่งในสมัยทวารวดี นอกจากสถาปัตยกรรมประธานแล้วภายในบริเวณซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงศิลาแลง ยังมีสิ่งก่อสร้างขนาดเล็ก ได้แก่ วิหาร เจดีย์ราย อาคารประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อยู่โดยรอบ (สถาพร เทียงธรรม, 2554; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

ภาพที่ 2 : โบราณสถานเขาค้างใน
(สุรชัย พุคชู, 2566)

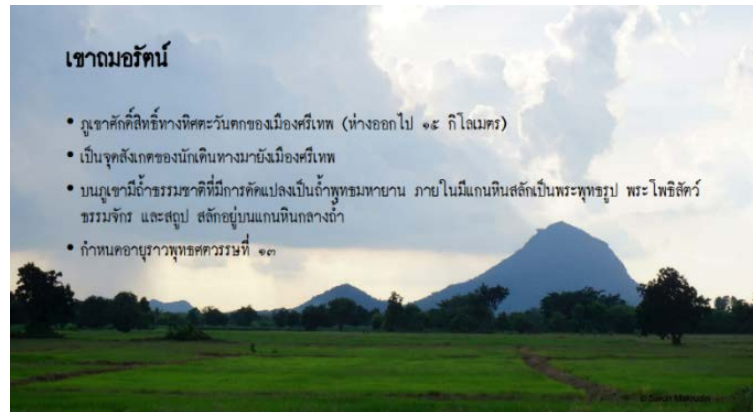
2. โบราณสถานเขาคลังงอก เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของเมืองศรีเทพ ห่างออกมาประมาณ 2 กิโลเมตร ตั้งอยู่ในเขตบ้านสระปรือ ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ เดิมทีเป็นเนินดินขนาดใหญ่ที่มีต้นไม้ปกคลุม กว้างประมาณ 120 เมตร ยาว 150 เมตร สูง 70 เมตร ตรงกลางเนินดินมีหลุมลึกขอบเขตเป็นโพรงให้เห็นอิฐอย่างชัดเจน ต่อมาในปี พ.ศ. 2551 ได้ขุดค้นโบราณสถานแห่งนี้จึงพบว่า เป็นสถูปเจดีย์ขนาดใหญ่ที่สุดในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งมีฐานที่สมบูรณ์ที่สุด โบราณสถานแห่งนี้ประกอบด้วยส่วนฐานที่เป็นผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างและยาวด้านละ 64 เมตร ก่อด้วยศิลาแลงไม่ฉาบปูนและไม่มีลวดลายปูนปั้นประดับแต่อย่างใด มีลักษณะเป็นฐานสองชั้นซ้อนลดหลั่นประดับด้วยชุดลวดบัวเรียบง่ายแบบวัฒนธรรมทวารวดี มุมของแต่ละชั้นประดับด้วยเจดีย์ประจำมุม รอบฐานแต่ละชั้นยกกระเปาะหรือยกเก็จเป็นระยะ ฐานอาคารมีบันไดทั้ง 4 ทิศที่ตั้งอยู่ตรงกลางของแต่ละทิศ ลักษณะบันไดมีผนังสูง โดยบันไดที่มีรูปแบบสมบูรณ์ที่สุด คือ บันไดด้านทิศเหนือ จากหลักฐานการขุดค้นพบว่า ในช่วงระยะสุดท้ายได้ใช้บันไดทางทิศตะวันตกเป็นทางขึ้นไปบนฐานสถูปเจดีย์ชั้นบน ส่วนบันไดด้านอื่นถูกก่อกำบังเป็นผนังสูง ซึ่งอาจมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ด้านหน้าผนังสำหรับองค์เจดีย์ด้านบนมีสภาพปรักหักพัง เหลือเพียงฐานสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ มีหลุมเสาโดยรอบคล้ายกับเสาหลังคาคลุมลานรอบองค์เจดีย์ ลักษณะของเจดีย์น่าจะเป็นทรงสี่เหลี่ยม ส่วนยอดของเจดีย์ยังไม่สามารถระบุได้ว่า มีลักษณะเป็นรูปทรงใด (สถาพร เทียงธรรม, 2554; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

ภาพที่ 3 : โบราณสถานเขาคลังงอก (สุรชัย พุดชู, 2566)

3. โบราณสถานเขามอรัตน์ เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่บนเขาขนาดใหญ่ในเขตตำบลโคกสะอาด อำเภอศรีเทพ ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองศรีเทพ ห่างออกไปในแนวตรงประมาณ 15 กิโลเมตร ภายในถ้ำมีภาพสลักปูนดำของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ เช่น พระพุทธรูปปางประทับยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองข้าง สันนิษฐานว่า เป็นปางปฐมเทศนา สูงประมาณ 2.50 เมตร ประทับยืนบนฐานกลีบบัวขนาดใหญ่ แต่พระหัตถ์และพระเศียรถูกสกัดออก นอกจากนี้ ยังมีพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิถักลึกลงไปในถ้ำ รวมทั้งหมด 11 องค์ นอกจากภาพจำหลักรูปพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปแล้วยังมีภาพจำหลักเป็นรูปสถูปเจดีย์และธรรมจักร ภาพจำหลักเหล่านี้สร้างขึ้นตามคติของพุทธศาสนาเถรวาท โดยที่ภาพสลักปูนดำพระพุทธรูปมีลักษณะแบบศิลปะทวารวดี ส่วนภาพสลักปูนดำพระโพธิสัตว์มีลักษณะแบบศิลปะขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร ภาพจำหลักเหล่านี้มีอายุในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 ซึ่งเศียรของประติมากรรมเหล่านี้ถูกลักลอบตัดไป

ปัจจุบันได้นำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (สถาพร เทียงธรรม, 2554; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

ภาพที่ 4 : โบราณสถานเขาดมอรัตน์ (ศรีณย์ มะกรูดอินทร์, 2566)

4. โบราณสถานปราสาทศรีเทพ เป็นศาสนสถานแบบปราสาทในศิลปะเขมร ตั้งอยู่ทางด้านหลังในแนวแกนเดียวกับโบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง องค์ปราสาทที่เป็นประธานเป็นปราสาทอิฐขนาดใหญ่ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงที่เป็นฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งยกพื้นสูงจากดินประมาณ 1 เมตร องค์ปราสาทสูงเท่าที่อยู่ประมาณ 13 เมตร ประกอบด้วยมุขทั้ง 4 ด้าน แต่ไม่พบการก่อมูขี้นออกมาทางด้านหน้าปราสาท พบเพียงร่องรอยหลุมเสากลมขนาดใหญ่จำนวน 5 หลุมบริเวณหน้าทางขึ้นและขึ้นส่วนซากไม้เสียบยื่นออกมาจากปราสาทด้านหน้า รวมทั้งกระเบื้องมุงหลังคาชนิดโค้งหรือชนิดกากกล้วยจำนวนมาก ซึ่งสันนิษฐานว่า เคยมีหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องคลุมอยู่บริเวณด้านหน้าปราสาทที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก อันเป็นสถาปัตยกรรมสมัยบาปวนตอนปลายที่คล้ายกับปราสาทบ้านพลวง จังหวัดสุรินทร์ และพระธาตุนารายณ์เจงเวง จังหวัดสกลนคร สำหรับเรือนธาตุและเครื่องบนก่อด้วยอิฐที่ผุพังจนเรียบสนิทและไม่สอปูน ส่วนด้านหน้าทั้งขวาและซ้ายขององค์ปราสาทมีฐานอาคารศิลาแลงหลังเล็ก 2 หลัง คือ บรรณาลัยหรือห้องสมุด 2 หลัง สำหรับเก็บคัมภีร์ทางศาสนา ปัจจุบันเหลือเพียงฐาน สำหรับทางเดินเข้าทางประตูหน้ามีทางเดินยกพื้นเป็นรูปกากบาทเรียกว่า สะพานนาคร ซึ่งเชื่อมต่อระหว่างโคปุระหรือประตูทางเข้าด้านหน้ากับพื้นที่ส่วนล่างที่เป็นทางเดินศิลาแลง นอกจากนี้ ยังขุดพบประติมากรรมหินทรายรูปเทพซิมภละหรือกุเวร (เทพเจ้าแห่งความมั่งคั่ง) และประติมากรรมหินทรายรูปทวารบาล อายุของโบราณสถานแห่งนี้ น่าจะอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 อันเป็นศิลปะแบบบาปวนเชื่อมตอนครวัด โดยมีจุดประสงค์เพื่อสร้างเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ต่อมาได้ตระเตรียมการก่อสร้างหรือซ่อมแซมศาสนสถาน แต่ยังไม่แล้วเสร็จ โดยพบโคลนหินรูปกลีบบนชั้นหลังคาปราสาทถูกสลักทิ้งค้างไว้ใกล้ฐานปราสาท โดยยังไม่ได้สลักภาพลงไป ซึ่งสันนิษฐานว่า อาจเป็นการซ่อมแปลงแก้ไขศาสนสถาน โดยปรับเปลี่ยนจากศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นพุทธศาสนamahayan อันเป็นความนิยมในช่วงรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในช่วงต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ยังไม่ทันสำเร็จ (สถาพร เทียงธรรม, 2554; ธาดา สังข์ทอง, 2544)

ภาพที่ 5 : โบราณสถานปราสาทศรีเทพ (สุรชัย พุฒิชู, 2566)

5. โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง เป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ในกลุ่มศาสนสถานกลางเมือง เหมือนกับโบราณสถานเขาค้างใน สร้างขึ้นตามคติศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 เป็นสถาปัตยกรรมแบบเขมรโบราณหรือลพบุรี ชื่อของปราสาทนี้มาจากการเรียกของชาวบ้านที่พบว่า มีปราสาท 2 องค์ ตั้งอยู่เคียงกัน ซึ่งมีขนาดองค์ใหญ่และเล็กแตกต่างกัน ทั้งสองหลังตั้งอยู่เคียงกันโดยหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ปราสาทหลังใหญ่มีการก่อฐานปัทม์ด้วยศิลาแลงซ้อนกัน 3 ชั้น เรือนธาตุก่อด้วยอิฐไม่สอปูน แต่ปรากฏปูนฉาบด้านนอก ด้านหน้ามีมุขออกมาเชื่อมกับมณฑป โครงสร้างหลังคาพังทลายลงไปมากแต่มีลักษณะคล้ายกับปราสาทศรีเทพ ด้านในห้องครรภคฤหะมีการเจาะช่องทั้งสามด้านของผนัง มณฑปด้านหน้ายาวประมาณ 10 เมตรก่อด้วยอิฐ การขุดค้นพบส่วนประกอบสถาปัตยกรรมหินทราย เช่น ลูกกรงลูกมะหวด กรอบหน้าต่างที่พังทลายลงมาจนหมด ส่วนด้านหน้าปราสาทหลังใหญ่มีการต่อชานชาลารูปกากบาทออกมาจากมณฑป รวมทั้งยังพบฐานอาคารประกอบอีกหลายหลังที่ตั้งอยู่ในแนวกำแพงแก้วเดียวกัน ส่วนปราสาทหลังเล็กตั้งอยู่ทางทิศใต้ โดยใช้ฐานร่วมกับปราสาทหลังใหญ่ ซึ่งเป็นที่มาของชื่อปราสาทสองพี่น้อง ส่วนหลักฐานสำคัญที่พบจากการขุดค้น คือ ทับหลังที่อยู่บริเวณด้านทิศใต้ของปราสาทหลังใหญ่ ทับหลังชิ้นนี้สลักเป็นรูปอุมาเหศวรหรือพระอุมาเทวี และพระศิวะนั่งเคียงคู่กันอยู่บนโคนนที ทำให้ทราบได้ว่า โบราณสถานหลังนี้สังกัดไศวนิกาย จึงมีข้อสันนิษฐานว่า คงซ่อมแปลงปราสาทสองพี่น้องเป็นพุทธสถานแทนในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หรือช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เหมือนกับปราสาทศรีเทพ นอกจากนี้ ยังขุดค้นพบเทวรูปพระสุริยะขึ้นหนึ่งบริเวณกำแพงแก้วของปราสาทสองพี่น้อง อย่างไรก็ตาม ข้อสันนิษฐานว่า มีการซ่อมแปลงปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องให้เป็นพุทธสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ก็มีความเป็นไปได้ เนื่องจากพบรูปเคารพของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่ถูกฝังไว้ใต้ระดับฐานของโบราณสถาน รวมทั้งการพบประติมากรรมเทพซัมภละและทวารบาลศิลปะขอมในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งสะท้อนให้เห็นยุคสมัยหนึ่งในช่วงที่อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครเข้ามามีบทบาทในเมืองศรีเทพ (สถาพร เทียงธรรม, 2554; ธาดา สังข์ทอง, 2544; สถาพร เทียงธรรม และคณะ, 2550)

ภาพที่ 6 : โบราณสถานปราสาทสองพี่น้อง (สุรัชย์ พุดชู, 2566)

6. โบราณสถานปราสาทฤๅษี เป็นปราสาทแบบเขมรที่ตั้งอยู่บริเวณวัดป่าสระแก้ว บ้านน่านน้ำโครม ตำบลนาสนุ่น อำเภอศรีเทพ ออกจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร เป็นโบราณสถานที่สร้างเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โบราณสถานแห่งนี้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ซึ่งแตกต่างกับโบราณสถานในศิลปะเขมรหรือลพบุรีในเมืองศรีเทพที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ในปี พ.ศ. 2551 ได้ขุดพบแนวอาคารเพิ่มเติมจากองค์ปราสาทที่เป็นประธาน โดยสามารถแบ่งเป็นปราสาท 2 หลัง (สถาพร เทียงธรรม, 2554; ธาดา สังข์ทอง, 2544; สถาพร เทียงธรรม และคณะ, 2550) ดังนี้

ปราสาทหลังที่ 1 เป็นปราสาทแบบศิลปะเขมรที่ก่อด้วยอิฐตั้งอยู่บนศิลาแลง ฐานมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้างและยาวด้านละ 7.50 เมตร ส่วนตัวปราสาทเป็นรูปจัตุรัสที่เพิ่มมุมไม้ยี่สิบขนาดกว้างและยาวด้านละ 4.60 เมตร จากตัวปราสาทด้านบนจนถึงด้านล่างจะประกอบด้วยชั้นบัวเชิง เรือนธาตุ บัวรัดเกล้า ชั้นบัวหาง และเรือนชั้นลดชั้นที่ 1 ตามลำดับ ด้านหน้าของปราสาทประกอบด้วยบรรณาลัยและโคปุระที่สร้างด้วยศิลาแลงล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว และยังพบโบราณวัตถุจากการขุดศึกษาหลายชิ้น เช่น ฐานโยนิ ศิวลึงค์ ซึ่งทำให้ทราบว่า เป็นเทวาลัยตามคติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูแบบไศวินิกาย

ปราสาทหลังที่ 2 เป็นปราสาทขนาดเล็กกว่าหลังที่ 1 ตั้งอยู่ถัดลงมาทางทิศใต้ ซึ่งมีกำแพงแก้วล้อมรอบเป็นสัดส่วนเพื่อแยกออกมาอย่างชัดเจน หลังนี้ได้พังทลายไปมากจึงไม่สามารถสันนิษฐานรูปทรงที่ชัดเจนได้ แต่สถาปัตยกรรมโดยรวมเหมือนกับปราสาทหลังที่ 1 ซึ่งก่อด้วยอิฐเพิ่มมุมไม้ยี่สิบขนาดกว้างและยาวด้านละ 4 เมตร ตั้งอยู่บนฐานเตี้ยที่ก่อด้วยศิลาแลงในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดกว้างและยาวด้านละ 5.20 เมตร ส่วนของบัวเชิงด้านทิศใต้มีลักษณะขัดเกลาอิฐจนเรียบสนิทและตกแต่งเป็นส่วนของลวดบัวและเส้นลวดต่าง ๆ

จากลักษณะของปราสาทหรือปราสาททั้งสอง สันนิษฐานได้ว่า ปราสาทฤๅษีสร้างขึ้นตามศิลปะเขมรแบบแปรรูปในช่วงระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 15 กับกลางพุทธศตวรรษที่ 16 เพราะเป็นปราสาทขนาดเล็กและไม่พบทับหลังหรือประติมากรรมอื่นที่มีเอกลักษณ์ที่ชัดเจน อย่างไรก็ตาม โบราณสถานปราสาทฤๅษีเป็นโบราณสถานนอกเมืองเพียงแห่งเดียวที่ได้ขุดค้นและพบร่องรอยวัฒนธรรมอย่างชัดเจน จึงสันนิษฐานว่า คงมี

ประชากรจำนวนมากอยู่อาศัยบริเวณนี้ในช่วงการสร้างปราสาทกระทั่งถูกทิ้งร้างไป นอกจากนี้ อิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนครคงเริ่มเข้ามามีบทบาทในเมืองศรีเทพแล้วตั้งชุมชนนอกเมืองขึ้นมา

ภาพที่ 7 : โบราณสถานปราสาทฤๅษี (สุรชัย พุดชู, 2566)

แนวคิดพหุวัฒนธรรมทางความเชื่อที่ปรากฏในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

วัฒนธรรมที่ปรากฏในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพมีการผสมผสานอย่างหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรหรือลพบุรี ความแตกต่างทางวัฒนธรรมเหล่านี้ก่อให้เกิดความงงตามบนพื้นฐานของความหลากหลายหรือความเป็นพหุวัฒนธรรม โดยเฉพาะในประเด็นความเชื่อทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่ปรากฏอยู่ในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพที่สะท้อนให้เห็นมุมมองความสัมพันธ์กันดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ด้านพุทธศาสนา อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเป็นแหล่งรวมความศรัทธาที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อด้านพุทธศาสนา เทพอันศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู รวมถึงเทพดาที่ปกปักรักษาบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อในพุทธศาสนาแบบมหายานที่ได้ผสมผสานกับงานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมจนเกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของสังคม ซึ่งเชื่อมโยงวัฒนธรรมเข้ากับธรรมชาติและเป็นศูนย์รวมจิตวิญญาณของชุมชนเมืองศรีเทพ เมืองแห่งนี้มีศาสนสถานมากกว่า 112 แห่ง อันเป็นหลักฐานด้านความศรัทธาของชาวเมืองศรีเทพ ไม่ว่าจะเป็นประติมากรรมพระพุทธรูปและธรรมจักรในพุทธศาสนา ส่วนบนเขาศักดิ์สิทธิ์มอรัตนได้ค้นพบเทวรูปโพธิสัตว์และพระพุทธรูปที่สะท้อนความเชื่อแบบพุทธศาสนาแบบมหายาน ซึ่งเชื่อมโยงระหว่างการวางผังเมืองศรีเทพกับเขามอรัตนเพื่อร้อยเรียงพื้นที่ธรรมชาติบนเนินเขาเข้ากับความเชื่อทางศาสนาในโบราณสถานใจกลางเมืองทางด้านประตูเมืองทิศตะวันตก หากพิจารณาจากแกนกลางของเขามอรัตนสู่โบราณสถานเขาลังนอก จะเห็นแกนศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงออกถึงความนอบน้อมของมนุษย์จากศาสนสถานในเมืองสู่ศาสนสถานในพื้นที่ธรรมชาติอันศักดิ์สิทธิ์ อย่างไรก็ตาม หากกำหนดแยกโบราณสถานที่เกี่ยวกับความเชื่อทางพุทธศาสนาจะพบรายละเอียด ดังนี้

1) โบราณสถานเขามอรัตน์ เป็นประติมากรรมภาพสลักนูนต่ำของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ ศิลปะทวารวดี ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 ซึ่งเป็นช่วงที่พุทธศาสนาทั้งเถรวาทและมหายานเจริญรุ่งเรืองในเมืองศรีเทพ ดังนั้น ภายในถ้ำบนเขาแห่งนี้จึงมีศิลปกรรมที่สื่อถึงวัฒนธรรมความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบมหายาน ดังจะเห็นภาพสลักนูนต่ำพระโพธิสัตว์ที่เป็นความเชื่อแบบมหายานที่เป็นฝีมือช่างของชาวศรีเทพโบราณ

2) โบราณสถานเขาค้างใน เป็นคลังสมบัติทางโบราณคดีที่ตั้งอยู่กลางเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นจุดเริ่มต้นของสังคมเมืองของศรีเทพในสมัยทวารวดี การมีโบราณสถานแห่งนี้เป็นศูนย์กลางเมืองจึงมีความเชื่อเกี่ยวกับการเป็นศูนย์กลางจักรวาล ซึ่งต่อมาจึงเกิดการสร้างมหาธาตุประจำเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ที่นิยมสร้างโบราณสถานประจำเมือง โบราณวัตถุที่สื่อให้เห็นว่า โบราณสถานแห่งนี้เป็นพุทธสถาน นั่นคือ การขุดพบพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริด ซึ่งทำให้เชื่อว่า โบราณสถานแห่งนี้สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 อันเป็นช่วงที่เริ่มตั้งเมืองศรีเทพ สันนิษฐานว่า ช่วงแรกสร้างเป็นพุทธสถานแบบเถรวาทตามวัฒนธรรมความเชื่อแบบทวารวดี ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ได้เปลี่ยนเป็นพุทธสถานแบบมหายานซึ่งยังอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทวารวดีเหมือนเดิม ต่อเมื่อเมืองศรีเทพได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรโบราณซึ่งนับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 จึงขุดพบพระพุทธรูปที่มีลักษณะเป็นศิลปะเขมรแบบบาปวนและนครวัด ดังนั้น โบราณสถานเขาค้างในจึงเป็นพุทธสถานที่มีความเป็นพหุวัฒนธรรมอย่างมากจนกระทั่งรกร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สิ่งสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมพุทธศาสนาอีกอย่างหนึ่งก็คือ ล้อธรรมจักรศิลา ซึ่งมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 เมตร เดิมที่ตั้งอยู่ที่โบราณสถานเขาค้างนอก ปัจจุบันได้ย้ายมาตั้งอยู่ด้านหน้าของโบราณสถานเขาค้างใน อันเป็นสัญลักษณ์ของการประกาศพระธรรมวินัยของพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีที่นิยมติดตั้งธรรมจักรไว้บนยอดเสาที่ปักไว้หน้าสถูปสำคัญ

3) โบราณสถานเขาค้างนอก เป็นศาสนสถานที่มีความเชื่อที่เชื่อมโยงกับการบูชาเขาอันเป็นความเชื่อโบราณที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อมีพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเผยแผ่เข้ามาในเมืองศรีเทพ ความเชื่อทางพหุวัฒนธรรมในเมืองนี้ถูกผสมผสานเข้าด้วยกัน เพราะฉะนั้น การสร้างโบราณสถานเขาค้างนอกจึงถูกผูกไว้กับความเชื่อที่ว่า เป็นการจำลองเขามอรัตน์ อันเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ไกลออกไปให้มาอยู่ใกล้เมือง โบราณสถานแห่งนี้เป็นเหมือนสถานที่จาริกแสวงบุญซึ่งคนสมัยนั้นสามารถเดินเวียนประทักษิณเพื่อสักการบูชาพระสถูปเจดีย์ โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่นอกเมืองศรีเทพ มีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์เป็นโบราณสถานแบบพุทธศาสนามหายาน โดยเฉพาะคติความเชื่อเกี่ยวกับศูนย์กลางจักรวาลหรือศูนย์กลางของสรรพชีวิตที่มีเขาพระสุเมรุบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นแกนกลางและมีทิวทิศทั้งสี่เป็นบริวารรายรอบ ดังนั้น การสร้างโบราณสถานที่เป็นศูนย์กลางแห่งการสักการบูชาจึงเปรียบเหมือนคติความเชื่อการบำเพ็ญบารมีเพื่อไปสู่สุคติสำหรับชีวิตในโลกหน้า

2. ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นอกจากจะเป็นแหล่งอารยธรรมของวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณที่เกิดเป็นพุทธสถานสำคัญแล้ว ยังมีวัฒนธรรมเขมรโบราณที่เป็นศิลปกรรมเกี่ยวกับเทวรูปแบบอินเดียผ่านทางภาคใต้และภาคตะวันออกของประเทศไทย เนื่องจากการเป็นพื้นที่ศูนย์รวมของเส้นทางการ

เดินทางในยุคโบราณและจุดศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยนการค้า เมืองศรีเทพจึงเกิดการหลอมรวมศิลปกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ในพื้นที่ ในที่นี้ขอจำแนกวัฒนธรรมทางความเชื่อแบบศาสนาพราหมณ์-ฮินดูดังปรากฏในโบราณสถานต่อไปนี้

1) ปราสาทสองพี่น้อง เป็นปราสาทหรือปราสาทที่ใช้สำหรับประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยภายในปราสาทจะประดิษฐานศิวลึงค์หรือรูปเคารพทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ผู้ที่จะเข้าไปประกอบพิธีในครมฤคฤหะหรือห้องภายในปราสาทได้จะเป็นพราหมณ์หรือนักบวชเท่านั้น ซึ่งสันนิษฐานว่า โบราณสถานแห่งนี้เป็นที่ประกอบพิธีของนิกายไศวะ เพราะสถาปัตยกรรมบนทับหลังจะสลักเรื่องราวเกี่ยวกับพระศิวะ รวมถึงการค้นพบชิ้นส่วนของศิวลึงค์ ฐานโยนีและโคนันทิบริเวณปราสาทสองพี่น้องนี้ ดังนั้น โบราณสถานแห่งนี้จึงเป็นเทวาลัยของไศวนิกายที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 17 แต่ชิ้นส่วนของศิวลึงค์ ฐานโยนีและโคนันทิได้ค้นพบในพื้นที่ดินระดับใต้ฐานของตัวปราสาท จึงสันนิษฐานว่า เทวาลัยแห่งนี้คงถูกเปลี่ยนเป็นวัดในพุทธศาสนาแบบมหายานในช่วงระยะเวลาที่ได้รับอิทธิพลความเชื่อทางศาสนาจากเขมรในช่วงรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ธาดา สังข์ทอง, 2544) นอกจากนี้ ยังพบเทวรูปที่สำคัญ คือ สุริยเทพหรือพระอาทิตย์ ซึ่งสร้างก่อนที่จะสร้างปราสาทองค์นี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 สันนิษฐานว่า สุริยเทพนี้คงถูกย้ายมาประดิษฐานไว้หลังจากที่สร้างปราสาทสองพี่น้องนี้แล้วเสร็จ

2) โบราณสถานปราสาทศรีเทพ เป็นปราสาทที่อยู่กลางเมืองศรีเทพ เป็นศิลปะแบบขอม เนื่องจากมีลำตัวพญานาคทอดลำตัวเป็นสะพานยาวตามคติความเชื่อของศิลปะขอม จุดประสงค์ของการสร้างก็เพื่อเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อย่างไรก็ตาม โบราณสถานแห่งนี้ยังสร้างไม่เสร็จหรืออาจอยู่ในช่วงดัดแปลงซ่อมแซมเทวาลัยให้เป็นพุทธสถานแบบมหายานก็ได้ เพราะพบโคลนหินรูปกสิขณูที่ใช้ประดับบนชั้นหลังคาของปราสาทถูกสลักค้างทิ้งไว้ จึงสันนิษฐานว่า อาจมีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลงหรือซ่อมแซมปราสาทอย่างใดอย่างหนึ่ง

3) ปราสาทฤๅษี เป็นปราสาทแบบเขมรซึ่งสร้างเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู บริเวณด้านหน้าของปราสาทจะมีบรรณาลัยและโคปุระที่สร้างด้วยศิลาแลง นอกจากนี้ ยังพบโบราณวัตถุที่สื่อถึงเทวสถาน เช่น ฐานโยนี ศิวลึงค์ ดังนั้น เทวสถานแห่งนี้จึงศาสนสถานตามคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูแบบนิกายไศวะ หรือนิกายที่เชื่อในพระศิวะหรือพระอิศวร นอกจากนี้ ยังมีปราสาทอีกหนึ่งหลังที่ตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียง ซึ่งมีสถาปัตยกรรมเหมือนกับปราสาทที่เป็นหลังประธาน ปราสาทหรือปราสาททั้งสองนี้เป็นศิลปะเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งมีร่องรอยวัฒนธรรมที่ได้รับมาจากเขมรสมัยเมืองพระนครในยุคที่เข้ามามีบทบาทในเมืองศรีเทพ

องค์ความรู้ใหม่

จากที่กล่าวมาจะพบองค์ความรู้ด้านพหุวัฒนธรรมทางความเชื่อในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ 2 ลักษณะ ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมด้านความเชื่อทางศาสนา ในข้อนี้เรียกว่า วัฒนธรรมประเภทคตินิยม ซึ่งจำแนกเป็น 2 ลักษณะย่อยตามหลักศาสนา คือ 1) พุทธศาสนา ประกอบด้วยโบราณสถาน 3 แห่ง คือ โบราณสถานเขาค้างใน โบราณสถานเขาค้างนอก และโบราณสถานเขามอรัตน์ ข้อนี้จะปรากฏทั้งแนวคิดใน พุทธศาสนานิกายเถรวาทและนิกายมหายานจากทั้งวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณ และ 2) ศาสนापราหมณ์-ฮินดู ประกอบด้วยโบราณสถาน 3 แห่ง คือ โบราณปรางค์ศรีเทพ โบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง และโบราณสถานปรางค์ฤๅษี ข้อนี้จะป็นนิกายไศวะที่บูชาศิวลึงค์และโยนีเป็นหลัก

2. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมด้านโบราณสถาน ในข้อนี้เรียกว่า วัฒนธรรมประเภทวัตถุธรรม ซึ่งจำแนกเป็น 2 ลักษณะย่อยตามภูมิศาสตร์ คือ 1) พื้นที่เขตในเมือง ประกอบด้วยโบราณสถาน 3 แห่ง คือ โบราณสถานเขาค้างใน โบราณปรางค์ศรีเทพ โบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง ซึ่งเป็นความเชื่อทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ 2) พื้นที่เขตนอกเมือง ประกอบด้วยโบราณสถาน 3 แห่ง คือ โบราณสถานเขาค้างนอก โบราณสถานเขามอรัตน์ และโบราณสถานปรางค์ฤๅษี เป็นความเชื่อทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเช่นเดียวกัน ดังภาพปรากฏต่อไปนี้

ภาพที่ 8 : พหุวัฒนธรรมทางความเชื่อในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

สรุป

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพเป็นแหล่งอารยธรรมโบราณที่สำคัญในกลุ่มแม่น้ำป่าสักที่มีประวัติศาสตร์มายาวนานทั้งยุคก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์ หากพิจารณาตามพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่ปรากฏในแหล่งโบราณคดีของประเทศไทย จะเห็นว่า อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพมีลักษณะสังคมเมืองที่เด่นชัด เพราะมีพัฒนาการทางพหุวัฒนธรรม ทั้งที่เป็นวัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม เช่น การขุดพบหลุมโครงกระดูก ซึ่งเป็นการนำกระดูกคนตายใส่ในภาชนะพร้อมกับเครื่องประดับแล้วฝังแทนการฝังศพทั้งโครงที่ปฏิบัติมาวัฒนธรรมทวารวดี ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 เช่น การที่เมืองศรีเทพได้รับวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและการแพร่เข้ามาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู รวมถึงวัฒนธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่

16-18 เช่น การปรากฏศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูของปราสาทสองพี่น้องและปราสาทศรีเทพ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเฉพาะโบราณสถานสำคัญทั้งภายในและภายนอกเมืองศรีเทพทั้ง 6 แห่ง จะพบพหุวัฒนธรรมทางศาสนาที่ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูตามศิลปะทวารวดีและศิลปะเขมร โบราณสถานเหล่านี้เป็นร่องรอยของอาณาจักรโบราณที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากอินเดีย กล่าวเฉพาะโบราณสถานภายในเมืองศรีเทพจะพบหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของวัฒนธรรมทวารวดี นอกจากโบราณสถานแล้ว ยังมีทั้งโบราณวัตถุและจารึกต่าง ๆ ซึ่งไม่ได้กล่าวถึงในบทความนี้ แต่จากหลักฐานทางโบราณสถานก็เพียงพอที่จะยืนยันความหลากหลายและความกลมกลืนทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นในแง่วัฒนธรรมทางชนชาติที่จำแนกเป็นทวารวดีและเขมร หรือในแง่ความเชื่อทางศาสนาที่จำแนกเป็นพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จากความหลากหลายนี้เองทำให้การศึกษาเกี่ยวกับพหุวัฒนธรรมมีความน่าสนใจ และท้าทายต่อการตีความเรื่องราวในอดีตว่า มีความเจริญรุ่งเรืองเพียงใด โดยเฉพาะอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพหากพิจารณาเฉพาะโบราณสถานทั้ง 6 แห่ง จะพบอารยธรรมเก่าแก่ของชาติไทยที่ควรแก่การอนุรักษ์เพื่อเป็นแหล่งศึกษาความหลากหลายทางพหุวัฒนธรรมต่อไป

บรรณานุกรม

- กระทรวงการต่างประเทศ. (19 กันยายน 2566). *เมืองโบราณศรีเทพได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกแห่งที่ 7 ของประเทศไทย*. สืบค้น 27 มกราคม 2567 จาก <https://www.mfa.go.th/th/content/si-thep>
- ธาดา สังข์ทอง. (2544). *นำชมอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ*. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.
- ประกาศกรมศิลปากรเรื่อง กำหนดจำนวนโบราณสถานสำหรับชาติ. (8 มีนาคม 2478). *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52*. หน้า 3679-3717.
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมดำรงราชานุภาพ. (2469). *เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 3: เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์*. พิมพ์ในงานปลงศพหม่อมราชวงศ์หญิงปลื้ม อสุณี ณ อุทยาน. พระนคร: โสภณพิพิธรม-ธนากร.
- ศรีณย์ มะกรุดินทร์. (2566). *เล่าขานเมืองโบราณศรีเทพ*. เอกสารประกอบการบรรยายในโครงการสุวรรณภูมิศึกษา กิจกรรมทัศนศึกษา “ตามรอยอารยธรรมสุวรรณภูมิ” และสัมมนาในหัวข้อ “สืบสาน ส่องธรรม ณ เมืองโบราณศรีเทพ”. 1-2 พฤศจิกายน 2566. ณ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- สถาพร เทียงธรรม และคณะ (2550). *อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ*. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ กรมศิลปากร.
- สถาพร เทียงธรรม. (2554). *ศรีเทพ: เมืองศูนย์กลางความเจริญแห่งลุ่มน้ำป่าสัก*. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ กรมศิลปากร.
- สุรัชย์ พุดชู. (2566). *เก็บข้อมูลภาคสนาม*. 1-2 พฤศจิกายน.